

Opoziție

(engl. *opposition*, fr. *opposition*)

Este o noțiune fundamentală a lingvisticii structurale.

Termenul a fost introdus de F. de Saussure când a afirmat că în limbă nu există decât diferențe (Saussure 1916: 166). Alegerea cuvântului i-a fost inspirată de jocuri: o partidă de șah, de exemplu, este constituită din mișcări ale diferitelor piese, care sunt deosebite unele de altele (Saussure 1916: 149). Dacă luăm ca exemplu două semne lingvistice, *car* și *par*, observăm că au doi semnificanți diferiți /'kar/ și /'par/, ca și doi semnificați diferiți „car” (= vehicul terestru care ...) și „par” (= bucată de lemn ...): cele două semne nu sunt diverse ca natură, dar sunt distincte. Sunt în opoziție (Saussure 1916: 167).

Ideile lui F. de Saussure se găsesc la baza **principiului de opozitivitate**, conform căruia unui semn lingvistic trebuie să îi atribuim numai elementele care îl diferențiază de cel puțin un alt semn (Ducrot/ Todorov 1972: 34). După Saussure, noțiunea de opoziție a fost dezvoltată de Cercul lingvistic de la Praga pentru fonologie, mai ales de către Troubetzkoy¹ (1949), apoi a fost folosită pentru descrierea altor domenii ale limbii (morfosintaxă, semantică, etc.).

Spunem că două sau mai multe elemente se găsesc în opoziție dacă: (i) prezintă cel puțin o proprietate în comun, numită **baza opoziției**; (ii) prezintă cel puțin o proprietate diferită, numită **caracteristica opoziției**. De exemplu, între fonemele /p/, /b/ și /m/ există diferențe care disting cuvinte ca *pare* vs. *mare* vs. *bare* sau *pir* vs. *mir* vs. *bir*, etc. Aceste foneme au în comun trăsăturile fonologice [+consoană], [+oclusiv] și [+bilabial] și sunt diferențiate de trăsăturile [±sonor] și [±nazal]:

consoană trăsături	p	b	m	
consoană	+	+	+	baza opoziției
oclusivă	+	+	+	
bilabială	+	+	+	
sonoră	-	+	+	caracteristica opoziției
nazală	-	-	+	

Principalele tipuri de opoziții

Troubetzkoy a propus patru criterii pentru clasificarea opozițiilor: (A) după numărul elementelor din sistem care intră în opoziție; (B) după numărul de opoziții în care este implicată aceeași caracteristică; (C) după relațiile logice opoziție care există între elementele în opoziție; și (D) în funcție de persistența trăsăturii distinctive.

A. Conform primului criteriu, exist două tipuri de opoziții: **opoziții binare** (sau **bilaterale**) și **opoziții multilaterale**. Dacă o anumită opoziție există numai între doi termeni, vorbim despre o **opoziție binară**. În cazul lor, numai două unități ale sistemului fonologic au respectiva trăsătură/ respectivele trăsături în baza opoziției. De exemplu, în limba română opoziția dintre fonemele /t/ și /d/ este bilaterală, pentru că numai aceste două foneme din sistemul său fonologic au baza opoziției formată din

¹ În urma transliterației numelui din alfabetul chirilic (Трубецкой) în cel latin, există mai multe variante de transcriere a numelui marelui fonolog rus, în funcție de regulile ortografice ale diferitelor limbi: în engleză și germană Trubetzkoy, în franceză Troubetzkoy, în italiană Trubeckoj, în română Trubețkoi. În acest text am folosit varianta din franceză deoarece este forma care apare pe coperta traducerii în limba franceză, pe care am folosit-o, a cărții sale fundamentale (*Principes de phonologie*, Paris 1949), inițial publicată în germană (*Grundzüge der Phonologie*, Prague, 1939).

trăsăturile [±oclusiv] și [±sonor]. În morfologie, opoziția de număr în română este binară, implicând trăsătura [±plural].

Dacă diferențele dintre unități implică mai multe trăsături distinctive, care caracterizează mai multe elemente ale sistemului, opoziția se numește **multilaterală**. De exemplu, opoziția dintre fonemele /d/, /b/ și /g/ este multilaterală: baza opoziției este ocluziunea, dar caracteristica opoziției implică trăsătura [± dental] pentru /d/ (trăsătură care caracterizează și fonemul /t/), trăsătura [± bilabial] pentru /b/ (trăsătură pe care îl are în comun cu /p/) și [± velar] pentru fonemul /g/ (dar și fonemul /k/ este velar). În sistemele fonologice, opozițiile binare sunt mai rare decât opozițiile multilaterale.

Unele opoziții multilaterale pot fi prezentate ca opoziții binare. De exemplu, opoziția dintre fonemele vocalice /i/ (vocală anterioară, închisă, nerotunjită) vs. /e/ (vocală anterioară, medie, nerotunjită). Cele două unități au în comun mai multe trăsături: [± vocală], [± anterioară] și [- rotunjit]; diferențele dintre aceste două vocale este constituit de deschidere (apertură). Sistemul vocalelor din limba română prezintă trei grade de deschidere: vocale închise (/i/, /i²/, /u/), medii (/e/, /ə³/, /o/) și deschise (/a/). El prezintă, de asemenea, trei puncte (sau locuri) de articulare: anterior (/i/, /e/), central (/i/, /ə/, /a/) și posterior (/u/, /o/).

articulare	anterioare	centrale	posterioare
deschidere			
închise	/i/	/i/	/u/
medii	/e/	/ə/	/o/
deschise		/a/	

(după Emanuel Vasiliu 1965: 85)

Pentru a reduce opoziția multilaterală la mai multe opoziții binare, trebuie să considerăm o anumită trăsătură ca fiind baza opoziției, pe care o păstrăm, introducând apoi caracteristica opoziției: dacă luăm ca bază a opoziției anterioritatea, atunci apertura ([închis] vs. [mediu]) va face distincția dintre vocalele /i/ și /e/, dacă pentru baza opoziției se iau în considerare vocalele posterioare (sau velare, care în același timp sunt rotunjite), revin cele două grade de deschidere, vocala /u/ fiind închisă, iar /o/, medie. Dacă o opoziție multilaterală care poate fi redusă la o opoziție binară, spunem că opoziția este **omogenă**, pentru că, după cum se vede din exemplul precedent, opoziția implică o singură caracteristică, în cazul vocalelor anterioare /i/ și /e/, pe de o parte ca și pentru vocalele posterioare /u/ și /o/, apertura.

Dacă o opoziție multiplă nu poate fi redusă la o opoziție binară, este numită **eterogenă**. De exemplu, opoziția dintre /t/ vs. /f/, două consoane surde, este eterogenă, deoarece diferența dintre ele privește atât locul de articulare (apico-dental pentru /t/ și labial, pentru /f/) cât și modul de articulare (/t/ este o consoană oclisivă, /f/ este o consoană constrictivă), caracteristici ce nu pot fi reduse. Opozițiile multilaterale eterogene sunt mai numeroase decât cele omogene (Troubetzkoy 1949 : 71, Vîrtosu 1974: 97)

B. Conform criteriului numărului de unități diferențiate de aceeași opoziție se face distincția între **opozițiile proporționale** (sau **corelative**) și **opozițiile izolate**. Opoziția proporțională caracterizează mai multe perechi de foneme, care sunt diferențiate de aceeași trăsătură distinctivă. De exemplu trăsătura [± sonor] face diferența dintre mai multe perechi de foneme, de aceea spunem că în sistemul consonantic al limbii române, există **corelația de sonoritate**:

$$(1) \frac{p}{b} = \frac{t}{d} = \frac{f}{v} = \frac{k}{g} = \frac{s}{z} = \dots$$

² În alfabetul fonetic internațional (IPA) simbolul fonetic /i/ notează fonemul care este redat în ortografia limbii române cu grafemele 'î' sau 'ă'

³ În alfabetul fonetic internațional (IPA) simbolul fonetic /ə/ notează fonemul ortografiat cu litera 'ă'.

Fonemele care au trăsătura [+ sonor] formează seria marcată (/b/, /d/, /v/, /g/, /z/ ...), iar fonemele caracterizate de trăsătura [- sonor] (/p/, /t/, /f/, /k/, /s/,) constituie seria nemarcată în raport cu această caracteristică.⁴

Dacă un fonem participă la mai multe corelații vorbim despre existența în limbă a unor **corelații multiple**. Este, deci, posibil ca cei doi termeni ai unei corelații să participe la o altă corelație. Troubetzkoy (1949) a dat ca exemplu de corelație multiplă sistemele fonologice din sanscrită și din greaca veche. În sanscrită, consoanele ocluse participă simultan la corelația de sonoritate și la corelația de aspirație (notată cu grafemul 'h'). În sanscrită, oclusele au patru trăsături distinctive: [+ sonor], [- sonor], [+ aspirat], [- aspirat]:

$$(2) \frac{p-p^h}{b-b^h} \quad \frac{t-t^h}{d-d^h} \quad \frac{k-k^h}{g-g^h} \quad \dots \quad (\text{Troubetzkoy 1949: 91})$$

Este însă posibil ca numai unul dintre cei patru termeni să participe la corelație, formând astfel o clasă cu trei termeni. De exemplu, în greaca veche corelația de aspirație se manifestă la consoanele ocluse surde, care participă în acest fel la două corelații ([+ sonor] vs. [- sonor], și [+ aspirat] vs. [- aspirat]), în timp ce oclusele sonore nu sunt aspirate:

$$(3) \frac{p-p^h}{b} \quad \frac{t-t^h}{d} \quad \frac{k-k^h}{g} \quad \dots \quad (\text{Troubetzkoy 1949: 91})$$

O opoziție este **izolată** dacă conținutul ei diferențiază numai două foneme din sistemul fonologic examinat. De exemplu, în română, consoanele /r/ și /l/ sunt dentale (din aceeași serie cu /t/, /d/, /n/, /s/ și /z/) dar numai /r/ este vibrantă și numai /l/ este laterală. Deci, în sistemul fonologic al limbii române, trăsătura [$\pm$ vibrant] este izolată, pentru că apare o singură dată, pentru a diferenția consoana /r/ de toate celelalte consoane dentale, ca și trăsătura [$\pm$ lateral], care apare o singură dată, diferențiind consoana /l/ de celelalte consoane dentale ale limbii române. Trăsăturile fonologice corelative au un randament funcțional mare, spre deosebire de trăsăturile fonologice izolate, cu randament scăzut, fapt ce are drept consecință poziția lor precară în sistem.

C. În funcție de relațiile logice care se stabilesc între termenii opozițiilor, există trei tipuri de opoziții:

1. Opoziție **privativă**: într-o opoziție binară, una dintre unități este caracterizată de prezența unei anumite caracteristici, iar cel de al doilea element se distinge prin absența aceleiași caracteristici (Troubetzkoy 1949: 77). De exemplu, opoziția dintre /p/ și /b/ este binară și privativă, pentru că fonemul /b/ are trăsăturile [+ sonor], este deci termenul marcat, caracteristică ce îi lipsește fonemului /p/ care are trăsătura [- sonor], fiind, deci, termenul nemarcat. Termenul care are trăsătura se numește **termen marcat**, iar termenul căruia respectiva trăsătură îi lipsește se numește **termen nemarcat** (vezi NEUTRALIZARE). Din punct de vedere logic, opoziția privativă exprimă o incluziune, deoarece trăsăturile distinctive ale termenului nemarcat sunt incluse în mănunchiul de trăsături al termenului marcat, dar nu și invers. De exemplu, dacă luăm în considerare trăsăturile fonologice manifeste (deci cele marcate cu semnul '+') /t/ $\subset$ /d/ dar /d/ $\not\subset$ /t/, deoarece /t/ este caracterizat de mănunchiul de trăsături {[+ consoană], [+oclusivă], [+dentală]} în timp ce /d/ este asociat ansamblului de trăsături {[+ consoană], [+oclusivă], [+dentală], [+sonoră]}, având deci o trăsătură fonologică în plus.

Fenomenele de neutralizare fonologică descoperite și descrise de Troubetzkoy se referă la un fenomen fonetic spectaculos ce se manifestă în limbile germană și rusă (Troubetzkoy 1949: 82). În aceste două limbi, oclusele sonore în poziție finală sunt pronunțate surd, deși trăsătura [$\pm$ sonor] distinge foneme în alte poziții.

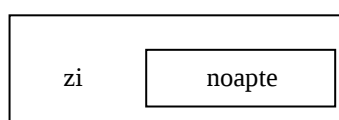
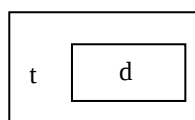
⁴ Troubetzkoy a propus ca, în opozițiile binare, termenul caracterizat de prezența caracteristicii fonologice să se numească **termen marcat**, în timp ce termenul căruia îi lipsește acea caracteristică fonologică este numit **termen nemarcat** (Troubetzkoy 1949: 71). În cazul trăsăturii [$\pm$ sonor], pronunțăm consoana marcată (consoana sonoră) cu o ușoară vibrație a corzilor vocale, vibrație care lipsește în cazul termenilor nemarcați (consoanele surde). (Troubetzkoy 1949: 79).

De exemplu, diferența dintre oclusivele dentale /t/ și /d/ este fonologică, în germană face diferența între cuvinte cum ar fi (*das*) *Ende* /'ende/ „sfârșit” vs. (*die*) *Ente* /'ente/ „rață”; în rusă *ma* /ta/ «aceea» vs. *da* /da/ «da». Totuși, în poziție finală, opoziția de sonoritate nu se mai manifestă pentru consoanele oclusive, deoarece în această poziție oclusivele nu se pronunță niciodată sonor. De exemplu, cuvintele germane (*der*) *Rat* «sfat, consiliu» et (*das*) *Rad* «roată» se pronunță amândouă /'ra:t/. În mod analog, în rusă, cuvintele *pom* (scris 'rot') «gură» et *pod* (scris 'rod') «gen» se pronunță /rot/. Nu este vorba de un caz de omonimie, pentru că în formele morfologice în care oclusiva nu se mai găsește la sfârșitul cuvântului reapare sonora: genitivul cuvântului german (*des*) *Rades* «(al) roții», est pronunțat ['rades]; genitivul cuvântului rus *pod* este *roda* «((al) genului», pronunțat /'roda/ iar forma de dativ este *podu* «genului» pronunțat /'rodu/. Pentru a descrie aceste fenomene, Troubetzkoy folosește termenul de **neutralizare**, adică de suprimare a unei opoziții în anumite contexte, opoziție care în alte contexte se menține. Deci, în germană și în rusă, opoziția surd vs. sonor se neutralizează dacă oclusivele sonore apar în poziție finală.

În română ca și în alte limbi romanice, de exemplu în franceză, nu există neutralizări fonologice, clasice, ca cea descrisă mai sus, ci mai degrabă variații în pronunțare. În anumite contexte, diferențele care caracterizează foneme distincte apar ca simple variante ale aceluiași fonem, de obicei sub influența fonemelor înconjurătoare. De exemplu, prefixul *des-* în limba română are două realizări fonetice, [des-] dacă este urmat de un fonem surd, și [dez-] dacă urmează un segment sonor (o vocală sau o consoană sonoră): *deslipi* [desli'pi] *desinfec*ta [dezinfec'ta], *desghe*țat [dezghe'tz'at], *desno*da [dezno'da]. Putem spune că opoziția de sonoritate dintre /s/ și /z/ este suspendată, numai că, spre deosebire de exemplele din germană și rusă de mai sus, termenul sonor nu este exclus din respectiva vecinătate iar apariția segmentului sonor sau surd este determinată de context.

În mod similar, între cuvintele *zi* și *noapte* există, la nivel lexical, o opoziție defectivă, în care termenul nemarcat (deci cu o folosire mai extinsă) este *zi*: există contexte în care pot apărea ambele lexeme (putem spune *toată ziua / toată noaptea* - context marcat) dar în alte contexte este acceptat numai cuvântul *zi* (*luni de zile* - **luni de nopți*, *ziua are 24 de ore* - **noaptea are 24 de ore* - contexte nemarcate) (Costăchescu 2019: 542).

germană
rusă



2. Opoziția **graduală** este o opoziție multilaterală omogenă cu termeni care au o determinată particularitate în diferite grade (Troubetzkoy 1949 : 77). Elementele în opoziție se organizează într-o serie care, față de termenii medii, au termeni care se situează între un grad maxim sau un grad minim (extremele). În fonetică, am arătat mai sus că vocalele limbii române prezintă trei grade de deschidere: vocalele /e/, /ə/ și /o/ prezintă deschidere medie, în timp ce /i/, /î/ și /u/ au deschiderea minimă, iar /a/ - deschiderea maximă. Opozițiile graduale se manifestă și în semantică, de exemplu pentru adjectivele sau substantivele antonime graduale, caracterizate de termeni extremi (*imens- infim*, *înghețat - fierbinte*, *ură - dragoste*) și de termeni medii (*mare - mic*, *rece - răcoros - cald*, *aversiune - simpatie - afecțiune*, etc.). Termenii gradualii se organizează în jurul unui termen care exprimă norma, uneori lexicalizată (un substantiv ca *indiferență* pentru seria *dragoste ... ură*), alteori reprezentate de expresii de tipul *nici ... nici* (*nici mare nici mic*, *nici cald nici rece*), sau cu ajutorul unui adjectiv ca *mediu* sau *mijlociu* (*talie mijlocie* (= nici mare nici mică), *preț mediu* (= nici mare nici mic), *rezultate mijlocii* (= nici bune, nici rele) *temperatură medie* (= nici cald nici frig), etc.).

3. Opoziția **echipolentă** poate fi o opoziție bilaterală sau multilaterală între termeni care au trăsături comune (baza opoziției), dar și cel puțin o trăsătură specifică. Este vorba de două mulțimi de trăsături în intersecție. De exemplu /p/ ∩ /k/, deoarece /p/ este caracterizat de trăsăturile {[+consoană], [+oclusivă], [+orală], [-sonoră], [+bilabială]} et /k/ de trăsăturile {[+consoană], [+oclusivă], [+orală], [-sonoră], [+velară]}. Este clar că trăsăturile {[+consoană], [-sonoră], [+orală]} sunt comune, aparținând intersecției, în timp ce

[+ bilabială] e o trăsătură ce îi aparține numai lui /p/, iar [+velară] caracterizează numai fonemul /k/. Opozițiile echipolente sunt cele mai frecvente în sistemele fonologice (Troubetzkoy 1949: 77).

D. În funcție de persistența trăsăturii distinctive, există **opoziii constante**, care se mențin în toate contextele, și **opoziii neutralizabile**, care sunt suspendate în anumite contexte, deci intervine neutralizarea opoziției. De exemplu, în limba română, opoziția dintre /s/ și /z/ este neutralizabilă, deoarece este neutralizată în contextul unei tranșe sonore succesive (/s/ dacă este urmat de o tranșă sonoră surdă și /z/ dacă este urmat de o tranșă sonoră, vocalică sau consonantică). În schimb, în română, opozițiile vocalice sunt constante. De exemplu, opoziția dintre /e/ și /i/ sau /o/ și /u/ funcționează în toate contextele, în ciuda caracteristicilor lor comune (/e/ și /i/ sunt amândouă sunt anterioare și nerotunjite, /o/ și /u/ - posterioare și rotunjite). Aceste opoziii sunt constante.

Bibliografie

- Bidu-Vrânceanu, Angela / Cristina Călărășu/ Liliana Ionescu-Ruxăndoiu/ Gabriela Pană-Dindelegan, *Dicționar de științe ale limbii*, București, Nemira
- Dominte, Constantin / Zamfira Mihail/ Maria Osiac, *Lingvistică generală*, București, România de mâine
- Ducrot, Oswald / Tzvetan Todorov (1972), *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage*, Paris, Éditions du Seuil.
- Troubetzkoy, Nikolai S. (1949), *Principes de phonologie*, traduit par Jean Cantineau, Paris, Klincksieck.
<https://ia802706.us.archive.org/22/items/principesdephono00trub/principesdephono00trub.pdf>
- Vasiliu, Emanuel (1963), *Fonologia limbii române*, București, Editura științifică.
- Vîrtosu, Ileana (1974), *Cours de langue française contemporaine*, București, Universitatea din București